

Отримано: 12 квітня 2020 р.

Прорецензовано: 23 квітня 2020 р.

Прийнято до друку: 23 квітня 2020 р.

e-mail: komplienko78@ukr.net

DOI: 10.25264/2415-7384-2020-11-62-66

Комплієнко І. О. Психологічні чинники дезадаптивних взаємостосунків одного з батьків та старшокласника в неповній сім'ї. *Наукові записки Національного університету «Острозька академія». Серія «Психологія»* : науковий журнал. Острого : Вид-во НаУОА, червень 2020. № 11. С. 62–66.

УДК: 159. 923.2 (004-401)

Комплієнко Ірина Олександрівна,
провідний судовий експерт Державної установи

«Центр психічного здоров'я і моніторингу наркотиків та алкоголю Міністерства охорони здоров'я України»

ПСИХОЛОГІЧНІ ЧИННИКИ ДЕЗАДАПТИВНИХ ВЗАЄМОСТОСУНКІВ ОДНОГО З БАТЬКІВ ТА СТАРШОКЛАСНИКА В НЕПОВНІЙ СІМ'Ї

У статті зазначено, що, аналізуючи дезадаптивні дитячо-батьківські взаємостосунки, важливо врахувати тип родини, особливості внутрішньосімейних відносин, тип батьківського ставлення до дитини. Наголошено, що конфлікти старшокласників із дорослими треба аналізувати з урахуванням вікових особливостей дітей. Визначено психологічні чинники дезадаптивних взаємостосунків одного з батьків та старшокласника в неповній сім'ї: нездорова, конфліктна ситуація в сім'ї; ситуація розірвання шлюбу, яка значно загострює всі саме негативні характеристики подружжя, актуалізує атмосферу взаємної неприязні, ненависті, образ і взаємних звинувачень, що не може не позначитися на світовідчутті дитини, її етично-моральних переконаннях, поглядах, настановленнях, ставленні до оточення; поганий психічний і (або) фізичний стан жінки-матері; негативний сімейний досвід матері; неіснування (або існування досить незначного) впливу в родині з боку чоловіка (зокрема й чоловічого авторитету).

Ключові слова: дезадаптивні дитячо-батьківські взаємостосунки, тип родини, неповна сім'я, внутрішньосімейні відносини, конфлікти, конфліктна ситуація, негативний сімейний досвід.

Irina O. Komplienko,
a leading law expert of «State institution
Center for Mental Health and Monitoring of Drugs
and Alcohol of Ministry of Health of Ukraine»

PSYCHOLOGICAL FACTORS OF MALADAPTIVE RELATIONSHIPS BETWEEN A PARENT AND A SENIOR PUPIL IN THE INCOMPLETE FAMILY

The article deals with the problem of analyzing maladaptive child-parent relationships. It was stated that it was important to take into account the type of family, the characteristics of inter-family relationships, the type of parental attitude to the child. It was emphasized that conflicts of a senior pupil with adults should be analyzed taking into account the age characteristics of children. The psychological factors of maladaptive relationships of one parent and a senior pupil in the incomplete family were identified: unhealthy, conflict situation in the family; the situation of divorce, which significantly exacerbates all negative characteristics of the spouse, actualizes the atmosphere of mutual hostility, hatred, image and mutual accusations, which in a great degree affect the child's worldview, his/her ethical and moral beliefs, attitudes, wishes; poor mental and (or) physical condition of a female mother; negative family experience of a mother; negative conditions for co-existence (or the existence of slight degree) of the influence of the man in the family (including the male authority).

Key words: maladaptive child-parent relationships, a type of the family, the incomplete family, inner-family relations, conflicts, conflict situation, negative family experience.

Постановка проблеми. Сім'ю, де немає одного з батьків, називають неповною. У закордонних працях давно існує широко використовуваний термін «материнська сім'я», який сам говорить за себе, але водночас дослідники визнають соціальну і психологічну рівноправність батьків. Сам собою термін «неповна» означає «недосконала», «сформована поза нормою», тобто все-таки збиткова, якій чогось або когось не вистачає до досконалості або хоча б норми. Норму суспільна свідомість есплікує в парадигмі трикутника батько-мати-дитя [3].

Загалом проблема розлучення досить тісно пов'язана зі зміною типу взаємостосунків у сучасній сім'ї: нові моделі сім'ї породжують деякі форми уникнення батьками один одного, що призводить до пост-травматичної кризи після розлучення і є результатом складних дезадаптивних взаємостосунків у сім'ї.

Останніми роками за статистикою в нашій країні зростає число розлучень за умов одночасного скорочення кількості шлюбів. За розрахунками демографів, більше половини чоловіків і жінок протягом життя розривають шлюб: у середньому розпадаються два з кожних трьох зареєстрованих шлюбів. Більше 60% розлучень припадають на молоді сім'ї, що проіснували менше 5 років. Тому проблема, порушена в цій публікації, вельми актуальна.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. В. Сатир досліджувала проблему так званих «особливих сімей». Під «особливими сім'ями» вона мала на увазі ті сім'ї, де батьки розлучилися, померли, ніколи не вступали в шлюб або з будь-яких причини не можуть більше піклуватися про своїх дітей [2]. На жаль, у наш непростий час зростає число таких сімей, де дітей виховує один із батьків, найчастіше – жінка. Коли в таких ситуаціях створюються нові сім'ї, їх називають змішаними. Коли в родині є тільки один батько – її називають неповною.

Хоча варто зауважити, що змішані й неповні сім'ї досить своєрідні, і тому відрізняються від інших сімей. Окрім того, вони мають багато спільних характеристик, які зближують їх із будь-якими іншими сім'ями. Кожна з них може бути благополучною, якщо дорослі вносять у сім'ю турботу, піклування і любов.

До неповних сімей, як правило, ставлять особливі вимоги. Можна виокремити три типи таких сімей: перший тип – це коли один із батьків покинув сім'ю, а інший залишився і оформив нові шлюбні стосунки; другий тип – самотня людина офіційно усиновлює дитину і виховує її одна; третій – незаміжня жінка виховує сина або дочку одна. Таку сім'ю ще називають «зруйнованою». Найчастіше сім'ї з одним із батьків складаються з жінки-матері та її дітей. Проблема полягає передусім у тому, чи зможе сім'я, що складається тільки з одного дорослого, створити позитивні передумови для особистісного зростання як дітей, так і дорослого.

Щодо несприятливого впливу розлучення на дітей неодноразово вказували й медики. На думку А. А. Бойка, мікроклімат у сім'ї після розлучення може призводити до тяжких психічних розладів у дітей. Деадаптивна поведінка в сім'ї також провокує загострення психосоматичних захворювань у дітей [1, с. 149].

Деадаптивність сімейних взаємовідносин після розлучення – патогенетичний чинник, який зумовлює виникнення в дітей невротів [5, с. 235]. Сім'ї з деадаптивними взаємовідносинами не можуть самотійно розв'язувати суперечки, які виникають між членами сім'ї. Унаслідок тривалого конфлікту в членів сім'ї знижується соціальна та психологічна адаптація.

Сам факт, що сім'я неповна, зовсім не слугує перешкодою для гармонійного сімейного життя. Щоб досягти гармонійних взаємовідносин, варто усвідомлювати велику кількість можливих складнощів і долати їх за допомогою реалістичних і адекватних способів. Також треба враховувати, що те, що відбувається в родині, залежить насамперед від взаємовідносин між людьми в соціумі. Неповна сім'я, яка виникла через розлучення, з погляду її виховного потенціалу найбільш вразлива. Розпад сім'ї великою мірою згубно впливає на дітей обох статей.

Зважаючи на актуальність цієї статті, її **мета** – дослідити проблему деадаптивних взаємовідносин одного з батьків та старшокласника в неповній сім'ї та виокремити їх психологічні чинники.

Матеріали та методи. Для розв'язання поставлених у роботі завдань використано такі *теоретичні методи дослідження*: категорійний, структурно-функційний, аналіз, систематизація, моделювання, узагальнення. *Емпіричними методами* були: метод спостереження, інтерв'ю, які використано для більш глибокого, цілісного вивчення проблеми деадаптивних взаємовідносин батьків та дітей старшого шкільного віку; психолого-педагогічний експеримент у формі *пілотного дослідження* (щоб з'ясувати кількість повних і неповних сімей, їхні особливості).

Виклад основного матеріалу. Найчастіше сім'я залишається без батька. Ми провели соціологічне дослідження впродовж 2015–2016 рр. на репрезентативній вибірці старшокласників 6000 осіб. Ми ставили школярам запитання: «Чи у вашій сім'ї є батько та мати, чи ваші батьки розлучені або не живуть разом?» Із усіх опитаних старшокласників 47% відповіли, що їхня сім'я неповна. Знову ж таки, із решти 53% школярів 45,5% наголосили, що в їхніх батьків (обох або одного з них) – це вже друга або третя чи більше сім'я. І лише 7,5% старшокласників стверджували, що в їхніх батьків – перший шлюб. Із усіх неповних сімей у 18% діти живуть із батьком і у 82% – із матір'ю.

Отже, окреслимо певні психологічні особливості, властиві неповній сім'ї, які певною мірою ускладнюють її нормальне існування.

Посідаючи провідне місце серед характеристик неповної сім'ї, розлучення має цілу низку передумов, які надто сильно деформують морально-емоційний розвиток особистості дитини. Насамперед до них належить (здебільшого) нездорова ситуація в сім'ї, яка, як правило, передують розірванню шлюбу. Таку сім'ю характеризують конфліктні взаємовідносини близьких людей – батька і матері.

Розірвання шлюбу значно загострює всі саме негативні характеристики подружжя. Атмосфера взаємної неприязні, ненависті, образ і взаємних звинувачень не може не позначитися на світовідчутті дитини, її етично-моральних переконаннях, поглядах, настановленнях, ставленні до інших і т. д. У таких ситуаціях позитивний вплив на дитину з боку батьків доволі проблематичний. Батьки виявляються не в змозі контролювати вчинки дітей і спрямовувати їхній особистісний розвиток.

У виховному плані досить сильним негативним психологічним чинником постає сам факт розлучення. Відхід із сім'ї батька, яким, як правило, супроводжується розпад шлюбного зв'язку, може різко

змінити морально-психологічне обличчя дитини й нерідко чинить руйнівну дію на її психологічний світ.

На думку деяких закордонних дослідників, найбільш гострі переживання і відповідні їм наслідки розлучення викликають у дітей дошкільного віку (2,5–3,5 років) підвищену лякливність, розлад сну, зниження розвитку пізнавальних процесів; у середніх і старших дошкільнят наслідками розлучення є високий рівень тривожності, переживання втрати, депресивний стан, дратівливість, агресивність, збіднення фантазії, різке зниження самооцінки тощо [6, с. 14].

Досить гостро і болісно розлучення впливає на дітей підліткового та старшого шкільного віку. Доведено, що підвищена емоційність, неврівноваженість, хвороблива чутливість, властиві перехідному періоду, у дитини з сім'ї, що розпалася, мають гіпертрофований характер і роблять її психіку особливо вразливою. Почуття болю і сорому, власної недосконалості, неповноцінності, відчуття покинутості й самотності на тривалий час не залишають дітей, роблять їх грубими, дратівливими, некоммунікабельними, вони втрачають інтерес до пізнавальної діяльності, навчання і т. д.

Несприятливим чинником, який великою мірою провокує дезадаптивні взаємостосунки, є і той комплекс наслідків, який виникає внаслідок розпаду сім'ї. До них насамперед належить поганий психічний і (або) фізичний стан жінки-матері. І це зрозуміло, адже розлучення для багатьох жінок (і особливо тих, які залишилися з дітьми) – одне з найсильніших потрясінь у житті і, як зазначають дослідники, часто фактично викликає виникнення психологічного синдрому (стану неспокою, невпевненості, страху, втрати рівноваги і т. д.). Відчуваючи горе й сором, мати нерідко звинувачує батька; завдяки цьому в дітей виховується почуття ненависті та зла до батька, яке потім обертається не лише проти нього самого, а й проти інших дорослих.

За нашими спостереженнями наслідки розлучень сильніше впливають на хлопчиків, ніж на дівчаток. Діти стають, як правило, некерованими, агресивними, утрачають самоконтроль. Їхня поведінка, як у школі, так і вдома, вирізняється великою інфантильністю, ніж у дітей із повних сімей. Ця особливість поведінки виявляється від двох місяців до декількох років з моменту розлучення, але після цього періоду багато труднощів дещо згладжуються. За відсутності батька дитина не виховується мужньою, із твердим характером, що походить від чоловічого образу в сім'ї і потрібно для хлопчиків. Не відчуваючи впливу в родині з боку чоловіка (зокрема й чоловічого авторитету), хлопчики, як правило, не можуть «заповнити» цю прогалину в школі, де викладацький колектив складається переважно з жінок. Тим самим психічний розвиток дитини однобічний, йому бракує того, у чому експлікується особливість чоловічої психіки. Навіть епізодична відсутність батька в сім'ї, як свідчать дослідження закордонних авторів (досліджено сім'ї, які мають дітей підліткового віку), досить-таки суттєво впливає на психічний розвиток дитини [7]. В емпіричних дослідженнях, зокрема, виявлено незрілість дітей, зазначено, що відсутність емоційного й інтелектуального контакту з батьком призводить до суттєвого зниження соціальної активності хлопчиків, а також їхнього інтересу до навчання, сприяє інфантилізму дітей тощо. У психологічній літературі також наголошено на небезпеці усічення часу спілкування з батьком, що суттєво впливає на фізичний розвиток дитини [4].

Саме в період дезадаптивності мати і дитина позбавлені однієї з можливостей розв'язання конфліктних ситуацій, які в певний період часу були реальними, а саме: полегшення взаємостосунків завдяки втручанням третьої особи – тітки, бабусі та ін. Як правило, у такому випадку впродовж усього подальшого життя існування доброї і люблячої «третьої особи» допомагає компенсувати безрадісні хвилини, що мають місце у взаємостосунках з «іншим»; таке ставлення великою мірою нейтралізує агресивність дитини й суттєво нівелює виникнення страху. У сім'ї, де дитина вживає психоактивні речовини, конфлікт із матір'ю або батьком (або з обома) набуває надзвичайних розмірів. Крім того, спілкування дитини з батьком мати сприймає як ситуацію полегшення. Але якщо мати – розлучена, то все стає набагато складніше і, якщо дитина, посварившись із нею, раптом намагається зателефонувати батькові, то мати може й зовсім розлютитися та крикнути на дитину: «Ну й забирайся до свого тата!». Емоційно схвилювані матері, як правило, не розуміють, що вони роблять цією фразою, вдаючись до подібного методу боротьби; більше того, дитина при цьому відчує себе переможеною, і вона відчуває задоволення – її мету досягнуто. Водночас дитина починає усвідомлювати, що мати каже їй «забиратися», а батько для неї вже і без того майже втрачений, а тут ще й мама каже, що дитина їй зовсім не потрібна. Отже, дитина виявляється «загнаною в кут», і вона у відчай переживає всю безвихідність свого становища, відчуває до матері злість. Тому не випадково такі діти починають шукати іншу, значущу для них соціальну мікрогрупу, що призводить до залежності від вживання психоактивних речовин.

Також дезадаптивності у взаємостосунках із дітьми сприяє негативний сімейний досвід матері, тому що в батьків, як правило, перед розлученням були вже конфліктні взаємостосунки. Здебільшого деструктивно-конфліктний досвід спілкування з дітьми переходить і на взаємостосунки з дітьми. Дитина, спостерігаючи за конфліктами між батьками, а також нерідко і бере в них участь, опановує ту саму модель поведінки. Детермінантою для конфліктних взаємостосунків між дитиною і матір'ю може стати любов до батька, адже в такий спосіб дитина заподіює біль і страждання матері. Нерідко мати навіть дитині, що

колишній чоловік досить погана людина. Також має місце «налаштування» дітей один проти одного, що великою мірою спотворює дитячо-батьківські взаємостосунки. У цих випадках «подолана» агресія проти колишнього чоловіка, страх утратити ще й любов дитини фасилітує боротьбу за прихильність дітей, а добрі стосунки з батьком здаються реальною небезпекою, якій обов'язково треба зашкодити. Батьки ж, намагаючись реабілітуватися і завоювати любов дитини, усю провину і помилки перекладають один на одного, беручи дитину за свідка, додаючи тим самим неабияких передумов для створення конфліктних ситуацій між дитиною і батьком, який проживає в сім'ї.

Це – специфіка конфліктних взаємостосунків у неповних сім'ях, і ці конфлікти великою мірою відрізняються від конфліктів у повних сім'ях.

Усі перераховані особливості сімейних взаємостосунків створюють цілісну соціальну ситуацію розвитку дитини. З цього погляду особливий інтерес становить порівняльне вивчення психологічних особливостей старшокласників, які проживають у повних і неповних сім'ях.

Безперечно, дорослим варто створювати позитивні умови для благополучного психічного розвитку старшокласників та робити це треба так само дбайливо, як і в дитинстві, коли зі шляху малюка прибирали гострі предмети, які становили для нього небезпеку. Батьки мають розуміти, що потрібно поважати гідність, адже це допоможе їм сформуванню почуття адекватної самооцінки. Дітям варто обов'язково давати (у разі потреби) корисні поради – усе це сприятиме становленню їхньої особистісної та соціальної зрілості.

Батьки також мають адекватно сприймати та розуміти й раптові зміни настрою старшокласника, і дивні на перший погляд захоплення, й ексцентричну поведінку, і новий лексикон, і досить-таки невдалі починання.

Для того, щоб успішно «пережити» особливості старшого шкільного віку, і батькам, і дітям потрібно добре уявляти, як саме варто знаходити вихід із критичних ситуацій. У батьків, також як і в старшокласників, постійно виникають проблеми, які треба розв'язувати, що вимагають від дітей неабияких зусиль, нерідко пов'язаних із ризиком.

Батьки мають усвідомлювати, що не можна швидко й без зусиль розв'язати всі проблеми старшого шкільного віку. І батьки, і діти повинні мати неабияке терпіння і продовжувати терпляче ставитися один до одного, розмовляти один з одним, любити один одного. У цей період кожен у родині починає зовсім по-новому бачити навколишніх, усі мають ніби заново познайомитися один із одним. Корисний особистісно значущий досвід з'являється тоді, коли старшокласник, покладаючись на свою мудрість, переборює конфлікти й депресивні стани, бере на себе відповідальність за все, що відбувається, і в разі, якщо він готовий до зустрічі з новими життєвими проблемами. Причиною цьому стають також нові психологічні й соціальні умови, з якими зіштовхуються старшокласники в різні періоди свого життя та особистісного становлення. Спираючись на власні емпіричні результати, В. Сатир [2] переконує батьків прагнути зробити все, щоб криза старшого шкільного віку завершилася, не залишивши в їхній дитини суттєвих негативних відбитків. Дорослі також мають усвідомлювати, що якщо їх у всьому обмежувати, то вони, як і їхні діти, будуть неймовірно страждати. Розв'язання як серйозних, так і дріб'язкових проблем також неабиякою мірою залежить від того, чи відомі батькам відповідні алгоритми. Якщо вони знають, як знайти вихід із конфліктної ситуації – то можна вважати, що половину справи вже зроблено. Для того, щоби зменшити високий рівень тривожності, батькам варто добре поспостерігати за школярем, дізнатися, чим він живе, які чудові справи робить. Якщо батькам подобаються певні вчинки своєї дитини, то кожен раз вони мають говорити їй це. Хвалити дитину варто й у тому випадку, якщо вона усвідомлює свою відповідальність і чесно намагається виправити свої помилки.

Енергія старшого шкільного віку потребує відповідного виходу, зокрема, надійних, розумних і здорових шляхів. Для цього корисно займатися спортом, робити фізичні вправи, що стимулюють зі свого боку й розумову діяльність школярів. Учні мають бути сповнені натхнення і неодмінно прагнути досягнути перемоги в усьому. Часто дорослі, не розуміючи нетерпіння старшокласників і навіть не бажаючи їх розуміти, дещо ускладнюють їхнє життя навіть у тому випадку, якщо не допомагають їм знайти цікаві й прийнятні для них заняття, гуртки тощо. Відповідальність за це також деякою мірою лягає на плечі батьків. Батьки мають розуміти, що старшокласники – це звичайні, сформовані в особистісному плані люди, які намагаються навчитися жити у світі дорослих, проте ще не зовсім упевнені у своїх силах.

Як правило, дорослих найбільшою мірою насторожує активність і енергійність старшокласників. Налякані та стривожені батьки оточують своїх дітей усілякими заборонами. Але доцільне якраз протилежне. Старшокласникам варто окреслити досить «розумні» шляхи для втілення в життя їхньої енергії. Водночас батьки мають давати потрібні школярам любов і розуміння.

Тільки тоді, коли до кожної людини будуть ставитися як до сформованої особистості і навчатися цінувати її, тоді й постають можливими реальні зміни в розвитку індивідуальності дитини. Безперечно, краща ситуація, якщо батьки відчувають, що саме вони є джерелом знань і добра для своїх дітей.

Кожен із нас схильний думати, що добре розуміє і себе, і свою дитину, але це експлікує хибність традиційного погляду на сферу сімейного виховання: можна контролювати і досить добре усвідомлювати свої дії і вчинки, але справжні переживання і прагнення своїх дітей інколи досить важко контролювати, а їхнє усвідомлення може бути викривленим і цілком спотвореним. Отже, кожен раз батьки мають здійснювати особливу роботу щодо уважного «вислуховування» і адекватного усвідомлення дій своїх дітей: доцільне виховання передбачає вміння слухати.

Як ми вже зазначали в наших публікаціях, у вітчизняній психології емпіричних досліджень, які стосуються конфліктних взаємостосунків батьків та дітей досить мало (а в умовах неповної сім'ї – узагалі обмаль), крім того, ті дослідження, які є в цій галузі, стосуються передовсім роботи психологів на телефоні довіри або в службі сім'ї та шлюбу. Робота психолога з дитячо-батьківським конфліктом у парадигмі психологічної служби практично не торкається самої конфліктної взаємодії батьків та старшокласників, тим більше, якщо говорити щодо дітей, які вживають психоактивні речовини.

Висновки та перспективи подальших досліджень. Отже, якщо узагальнити результати вітчизняних і закордонних досліджень конфліктної взаємодії старшокласників із дорослими, можна зазначити, що:

- аналізуючи дезадаптивні дитячо-батьківські взаємостосунки, важливо врахувати тип родини, особливості внутрішньосімейних відносин, тип батьківського ставлення до дитини;
- конфлікти старшокласників із дорослими треба аналізувати з урахуванням вікових особливостей дітей;
- варто врахувати й особливості соціокультурного середовища, у якому перебуває старшокласник, його вплив, зокрема, на вживання психоактивних речовин.

Отже, психологічними чинниками дезадаптивних взаємостосунків одного з батьків та старшокласника в неповній сім'ї ми вважаємо:

- нездорова, конфліктна ситуація в сім'ї;
- ситуація розірвання шлюбу, яка значно загострює всі саме негативні характеристики подружжя, актуалізує атмосферу взаємної неприязні, ненависті, образ і взаємних звинувачень, що не може не вплинути на світовідчуття дитини, її етично-моральні переконання, погляди, настановлення, ставлення до оточення;
- поганий психічний і (або) фізичний стан жінки-матері;
- негативний сімейний досвід матері;
- неіснування (або існування досить незначного) впливу в родині з боку чоловіка (зокрема й чоловічого авторитету).

Усі ці психологічні чинники дезадаптивних взаємостосунків одного з батьків та старшокласника в неповній сім'ї буде емпірично перевірено та проаналізовано в подальших наших публікаціях.

Література:

1. Бойко А.А. Профилактика психических расстройств в семьях больных алкоголизмом. *Архів психіатрії*. 2013. Т. 19, № 1. С. 149–150.
2. Сатир В. Как строить себя и свою семью. Москва : Педагогика Пресс, 1992. 192 с.
3. Стегачева С. В. Типы дезадаптивного поведения супружеских пар и их психологическая коррекция : дис...канд. психол. наук : 19.00.07. Тамбов, 2004. 145 с.
4. Табачников С., Фримонт В. Синдром дефицита внимания с гиперактивностью: от предрассудков к практической помощи. В книге : *Очерки детской психиатрии: учебное пособие для специалистов в области охраны психического здоровья детей*. Киев : НейроNEWS, 2012. 300 с.
5. Чуприков А. П., Вовченко И. В., Бураго А. С., Кушнирская Е. Е., Василевская Н. Ю. Анималотерапия в детской неврологии и психиатрии. *Український вісник психоневрології*. 2012. Т. 20, вип. 3. С. 235.
6. Aleksandrowicz J. W., Biersynski K. Kwestionariusze objawowe «S» i «O» – narzędzia służące do diagnozy i opisu zaburzeń nerwicowych. *Psychoeparia Krakowczwiercie*. Krakow, 1981. P. 11–27.
7. Cuffe S. P., McKeown R. E., Jackson K. L. Prevalence of attention- deficit/hyperactivity disorder in a community sample of older adolescents. *Journal of Academy of Child Psychiatry*. 2001. Vol. 40. P. 1037–1044.